

eeuw zo afwisselende beeld dat van deze Willem al is geschetst. In kort bestek laat hij diverse schrijvers de revue passeren, die zich met deze vorst hebben bezig gehouden, van tijdgenoten uit de vorige eeuw tot en met Anton Constandse die in 1980 een portret van Willem tekende in zijn *Oranje zonder mythe*. Op basis van dit uitgebreide uiteenlopende biografisch materiaal heeft Kikkert zijn beeld van Willem I opgebouwd. Na kennisname van de verschillende visies van eerdere auteurs is voor hem duidelijk hoe de persoon van Willem I echt geduid moet worden: een gewoon mens voor wie het koningschap eerder een beroep was dan een roeping. Aan het einde van het boek gekomen, wordt het de lezer duidelijk dat de titel niet voor niets aanvangt met 'Geld'. Dit is wat in dit nieuwe boek over Willem bij Kikkert de meeste aandacht heeft gekregen: bij Willem draaide alles om geld en dat is, aldus de auteur, in de meeste literatuur onderbelicht gebleven (154).

Het beeld dat daardoor van Willem wordt gegeven is een stuk minder positief dan ik voor ogen heb. Ben ik daardoor toch wat geprikkeld door de vlotte manier van schrijven van Kikkert? Ik erger me bijvoorbeeld aan de wat nonchalante, populaire stijl zoals: 'de enkele melkmuil, die aan Willems nieuwe militaire academie in Breda was opgeleid', tegenover de 'oude snorrebaarden die onder Napeoleon hadden gediend' (191). Maar elders vind ik het heldere taalgebruik toch ook weer erg mooi: 'De Tiendaagse Veldtocht is groot geschreven' (196). Zo'n uitspraak, mits toegelicht en waargemaakt, kan ik hogelijk waarderen. De schrijver komt ook met mooie, veelzeggende citaten. Een citaat als op pagina 26: 'hij [Willem] wekt in het gemoed van anderen geen trilling op', lees ik met veel plezier. Aardig zijn ook de vele details over de feitelijke gang van zaken, die de lezer ooggetuige maken van het verleden. Hij ziet hoe de stemming in de Vergadering van Notabelen in 1814 verliep: door opheffen van de rechterhand (92).

Mijn kritiek geldt vooral de vele uitspraken, die ik niet kan natrekken. Bijvoorbeeld inzake klachten van Oranjegezinden over Willems benoemingsbeleid (87), of beschuldigingen van de kroonprins aan het adres van zijn vader over discriminatie van Franstaligen in de zuidelijke provincies (161). Wie zijn de zegslieden voordezen andere nogal stellige beweringen van de auteur? Ik wil niet alle aangegeven literatuur doorploegen om daarachter te komen. Nu moet de lezer vaak denken dat de geponeerde stellingen de waarheid zijn. Kikkerts waarheid? De schrijver wil toch volgens zijn laatste woorden juist een einde maken aan het onduidelijke beeld in de geschiedschrijving over Willem I?

Voor wie zich daar niet aan stoort kan dit boek veel leesplezier opleveren. Een enkele slordigheid — tsaar Alexander I is niet de schoonvader, maar zwager van kroonprins Willem 11(157) — doet daaraan geen afbreuk. Vooreen wetenschappelijk verantwoorde biografie is echter nog steeds ruimte.

W. P. Secker

A. van de Sande, J. Rosendaal, ed., *'Een stille leerschool van deugd en goede zeden'. Vrijmetselarij in Nederland in de 18e en 19e eeuw* (Hilversum: Verloren, 1995, 185 blz., ISBN 90 6550 510 5).

De oorsprong van de vrijmetselarij wordt door mythische nevelen verhuld. Zeker is, dat in 1717 de dominees John Desaguillers en James Anderson in Londen een Groot Loge stichtten boven een reeks loges die al enige, misschien tientallen, jaren bestonden. De vrijmetselarij is niet kant en klaar ontstaan, op basis van kanonieke geschriften, met onveranderlijke geloofs- en leefregels en ceremoniën. Deze zijn in de loop der tijd pas gevestigd. Het geheime karakter

van de maçonnerie heeft het niet gemakkelijk gemaakt die ontwikkeling vast te stellen. Bewijs vooreen directe continuïteit tussen middeleeuwse broederschappen en de laat-zeventiende- en vroeg-achttiende-eeuwse clubs is niet overtuigend geleverd.

Ook in de Republiek zijn loges aanwijsbaar. In 1735 werden zij door de Staten van Holland verboden. Sedert het midden van de achttiende eeuw werden zij echter, na hun reorganisatie, feitelijk ongemoeid gelaten. Wie waren die mannenbroeders die elkaar in hun loges wekelijks troffen? Wat was hun geestelijke bagage, wat hun sociale achtergrond, welke waren hun maatschappelijke posities? Welke doelen streefden zij na, met welke middelen?

Sommige van deze vragen komen aan bod in de bundel die het resultaat is van een in 1992 aan de Katholieke Universiteit van Nijmegen georganiseerd colloquium. Het tijdstip was gunstig. De studie van de Verlichting in het algemeen en van de vele genootschappen die haar mede uitdroegen in het bijzonder, is bloeiende. Margaret Jacob, auteur van het omstreden boek over *The radical Enlightenment. Pantheists, freemasons and republicans* (1981), had zojuist een vervolg daarop gepubliceerd *Living the Enlightenment. Freemasons and politics in eighteenth-century Europe* (1991). Enkele andere gevestigde historici en enige jonge onderzoekers kwamen aan het woord. Zij troffen het ook in die zin goed, dat het Groot Oosten in Nederland zijn archieven en documentaties ruimhartig openstelt voor wetenschappelijk onderzoek — ook aan niet-ingewijden. Het resultaat der naspeuringen is neergelegd in een informatief, kaleidoscopisch boek, dat als voornaam thema heeft: de loge als genootschap en als vorm van 'sociabiliteit'.

Margaret Jacob werkt in haar bijdrage 'Freemasonry and government' (25-39) de these van haar nieuwste boek uit. Zij stelt, dat 'The lodges brought onto the Continent distinct forms of governance: constitutions, voting by individual, and sometimes by secret ballot, majority rule, selected officers, 'taxes' in the form of dues, public oratory, even courts of settling disputes; eventually the lodges even sent representatives to nationally organized Grand Lodges' (25). Aan haar these dat de Europese loges functioneerden als leerscholen voor 'government' — op lokaal maar in het bijzonder op nationaal niveau — geeft zij een boeiende maar nog niet erg overtuigende uitwerking. Immers, de meeste instituties die we vóórdien aantreffen, waren eveneens voorzien van 'constituties' (wetten, statuten of hoe men ze ook placht te noemen) waarin de interne werking en invloedssferen waren vastgelegd — of het nu om universiteiten of gilden ging. Zonder een diepergaand vergelijkend onderzoek is dus ook haar suggestie dat deze 'constitutionele' principes — na de burgeroorlog van de jaren 1650 — uit Engeland naar het continent zouden zijn overgewaaid, niet erg waarschijnlijk.

Eén van de weinigen in deze bundel, die ingaat op de vraag: wie de vrijmetselaar was en wat hem bewoog, is A. J. Hanou. Hij neemt de lezer via een Haarlemse archiefvondst mee naar 'De loge parterre' (41-61). De zelfbeschrijvingen der geïnitieerde broeders rond 1800 geven hem aanleiding tot een onderhoudende beschouwing over symboliek, politiek en moraliteit in de loge. J. Rosendaal biedt een interessant verslag van de mogelijke relatie tussen 'Vrijmetselarij en revolutie' (63-83). Hij komt op basis van zijn onderzoek naar de 'revolutionaire' betrokkenheid van leden van de nationale representatieve lichamen (1796-1810) en naar de loge 'De Waare Bataven' te Duinkerken tussen 1787 en 1795 tot een kwantitatief oordeel. Probleem bij zijn aanpak is dat het begrip 'revolutionair' (tot 1810!) wel erg diffuus wordt, terwijl anderzijds nog niet onderzocht is wat de juiste maçonnieke status van de Duinkerker loge is geweest: kan elk aldaar aangenomen lid als een volwaardig vrijmetselaar worden beschouwd?

In zijn bijdrage 'Loge en cultuur, 1800-1850' (85-98) haalt W. W. Mijnhardt om te beginnen de 'voormalige' (!) patriot J. A. (Uitenhage) de Mist — niet gouverneur-generaal aan de Kaap zoals hij en Van de Sande (9) zeggen, maar commissaris-generaal, samen met J. W. Janssens, gouverneur en generaal *en chef*— aan, die als gedeputeerd nationaal grootmeester in 1800 zijn

broeders opriep meer dan voorheen te functioneren als 'een stille leerschool van deugd en goede zeden'. Mijnhardt beschouwt de loge als genootschap en komt tot de conclusie dat de loges een minder grote culturele invloed hebben gehad dan andere genootschappen, zoals de lokale departementen van 't Nut (gesticht in 1784). Naar mijn indruk vergt de schrijver van de vrijmetselarij een nieuwe maatschappelijke missie die er toen nog vreemd aan was. Immers, de maçonnerie dient in de eerste plaats een spiritueel doel. Het is precies dit aspect dat in deze bundel onderbelicht blijft. (In Tolstoj's *Oorlog en vrede* kan men daarvan al een aardige indruk krijgen.)

In 'Hulde alleen is onvoldoende' (99-136) behandelt H. Moors het thema 'Vrouwen en vrouwelijkheid in vrijmetselaarskringen'. Zijn gedegen studie biedt veel materiaal over de, vooralsnog, fundamenteel afwijzende opstelling van de vrijmetselarij tegenover het inwijden van vrouwen. Redacteurs inleider A. van de Sande bespreekt aspecten van 'Antimaçonisme bij katholieken en protestanten in de negentiende eeuw' (137-155). De nadruk ligt daarbij vooral op de houding van Rome en van de zelf zich in een emancipatieproces bevindende Nederlandse katholieken. Aan de protestanten wijdt de auteur maar een paar bladzijden. Twee zeer nuttige bijdragen besluiten de bundel. De conservator van de verzamelingen van de Orde der Vrijmetselaren, E. Kwaadgras, geeft 'In de schatkamer van de Koninklijke Kunst' (157-169) een sleutel voor historisch onderzoek die zeker zoveel nut kan afwerpen als het 'Bibliografisch overzicht' (171-179) van de voornaamste literatuur over de vrijmetselarij, van de hand van M. P. Spruit. Dit initiatief tot exploratie van een tamelijk onbekend historisch terrein verdient lof en navolging.

A. H. Huussen jr.

NIEUWSTE GESCHIEDENIS

C. Denig, *Utrecht van Ancien Régime tot Nieuwe Tijd. De bewoning van de Utrechtse binnenstad in haar ruimtelijke structuur, 1793-1891* (Dissertatie Universiteit van Amsterdam 1995; Utrecht: Matrijs, 1995, 218 blz., f39,95, ISBN 90 5345 075 0).

De industrialisering en modernisering van Nederland in de negentiende eeuw is een langzaam en geleidelijk verlopend proces geweest. Men zou daarom verwachten dat analoog hieraan de ruimtelijk structuur van de steden maar weinig veranderde. Deze vraag voimt de inzet van de dissertatie van C. Denig, waarbij hij de binnenstad van Utrecht als onderzoeksobject gebruikte. Hij komt tot de eenduidige conclusie dat in het ruimtelijke patroon van de binnenstad maar weinig veranderde. Wel zijn na 1860 de eerste tekenen waar te nemen van een ontwikkeling naar een moderne industriële stad, maar eerst op het eind van de eeuw kwam dit proces tot een versnelling. De auteur concludeert dat het stratenpatroon in grote lijnen gelijk bleef, dat er weinig sprake was van segregatie en dat de woonbestemming weinig veranderde. De grootste verandering was wel de slechting van de wallen en creatie van ruim opgezette singels bestemd voor herenhuisen. Cityvorming kwam eerst op het eind van de negentiende eeuw op gang.

Deze conclusies zijn gebaseerd op een indrukwekkende inventarisatie van het bronnenmateriaal. De kadastrale opmetingen die in 1832 in definitieve vorm gereed kwamen, zijn als uitgangspunt gebruikt. De bevolkingsregisters waren een andere belangrijke bron. De koppeling van beide bronnen — en nog enkele registers uit de tijd voor 1832 — maakten het mogelijk de bewoningsgeschiedenis van de Utrechtse binnenstad voor de negentiende eeuw te reconstrueren. Deze diepgaande analyse van het bronnenmateriaal maken de hierboven vermelde conclusies van dit boek tamelijk onaanvechtbaar.

Dat neemt niet weg dat bepaalde keuzes in de interpretatie en classificering van het materiaal discussie uitlokken. Denig gebruikt de beroepsstratificatie van Giele en Van Oenen. Nu is dit wel te verdedigen. Een welstandsstratificatie op basis van personele belasting of hoofdlijke omslag lijkt mij wenselijker, maar het is wat onbarmhartig de auteur ook nog met de verwerking van dat immense bronnenmateriaal op te zadelen. Het punt is echter, dat Denig nergens ingaat op de voor- en nadelen, mogelijkheden en onmogelijkheden van de gebruikte stratificatie. Ook de vrij uitvoerige discussie die het werk van Giele en Van Oenen heeft uitgelokt, wordt onbesproken gelaten. Zo wordt in de gebruikte stratificatie het anachronisme 'witte-boordenberoepen' ingevoerd, zonder dat duidelijk wordt gemaakt waarom het gebruikt wordt en welke inhoud het heeft. We zijn al een eind op weg in het boek (86) als terloops wordt vermeld dat we moeten denken aan een heterogene groep als onderwijzers, winkelbedienden, spoorwegbeambten, kandidaat-notarissen en anderen. Nu is het werken met zo'n containerbegrip wellicht te verantwoorden, maar dan moet het wel beargumenteerd worden. Dit klemt des te meer omdat de ontwikkeling van de witte-boordenberoepen als beroepsgroep en de mogelijke ontwikkeling van deze groep tot nieuwe elite één van de onderzoeksvragen is (12). Ondanks deze opmerkingen toont de auteur dat hij de ambachtelijke kant van het vak beheerst. De bronnen en de verwerking zijn bij hem in goede handen.

Een dissertatie behoort echter meer. Van de onderzoeker wordt verwacht dat hij vanuit bronnen en literatuur een coherent en bevattelijk betoog produceert en daarbij zijn verhaal kan plaatsen in de actuele discussies die binnen zijn vakgebied plaats vinden. Hierin is de auteur veel minder geslaagd. Het betoog is niet altijd even consistent. In de inleiding merkt Denig op dat de historische geografie generaliserende uitspraken nauwelijks toelaat vanwege veel versturende invloeden en dat zijn onderzoek dit laat zien. Wel wil hij gebruik maken van hedendaagse geografische technieken. Ik begrijp hieruit dat de auteur zich niet wil spiegelen aan theoretische concepten, maar zelf een drietal werkhypothesen heeft ontworpen die hij wenst te toetsen. Die vragen gaan over een te verwachten segregatie, verandering in bewoningsspatroon van elite en witte-boordengroepen en of de samenstelling van de beroepsbevolking binnen de wijken veranderingen heeft ondergaan. In hoofdstuk 3 evenwel wordt de bewoningssituatie uit 1793 gespiegeld aan door historische geografen ontwikkelde concepten over statusgradiënten van centrum naar periferie. Waarom dat alleen voor dat jaar gebeurt en waarom bij volgende analyses daarop niet wordt teruggekomen wordt niet duidelijk gemaakt. In het een na laatste hoofdstuk wordt dan naar voren gebracht dat het te verwachten is dat de mate van sociale homogeniteit bepalend is voor de mate waarin segregatie optreedt. Wijken die in het begin van de negentiende eeuw al vrij homogeen waren hadden een beter uitgangspunt voor verdere segregatie dan wijken waarin dat minder het geval was. Berekeningen blijken deze theorie te bevestigen. Ook nu horen we niet hoe deze vaststelling past in het betoog of hoe dit bijdraagt aan de beantwoording van de onderzoeksvragen.

Iets dergelijks zien we bij de gebruikte methodiek. Denig heeft er voor gekozen de wijkindeling in acht wijken, zoals het stadsbestuur die in de negentiende eeuw hanteerde te handhaven. Wel verdeelt hij de wijken in enkele subwijken zodat met homogenere eenheden gewerkt kan worden. Dit wekt bevreemding, omdat verderop in het boek wordt opgemerkt dat uit literatuur en eigen onderzoek blijkt 'dat de woning het meest geschikt is als eenheid van waarneming' (154). Argumenten om de keuze te verduidelijken om de wijken als eenheden van analyse te handhaven, ondanks de blijkbaar zwakke theoretische en methodologische fundering, worden echter niet gegeven.

Het is jammer dat er aan dit onderzoek niet meer richting kon worden gegeven. Te meer daar het berust op een uiterst gedegen bronnenanalyse. Daardoor is de reikwijdte geringer dan die had kunnen zijn als was nagedacht over en gewerkt was aan een grondiger